

BARÁTH MAGDOLNA

Magyar–szovjet kapcsolatok 1944–1953 között

Magyarország kül- és belpolitikáját, a hazai gazdaság és társadalomfejlődést alapvető módon határozta meg az a tény, hogy Magyarország a második világháborút követően a Szovjetunió érdekszférájába került, s az 1989–90-es rendszerváltásig annak része is maradt. Ebben az időszakban a magyar politika mozgásterét időről időre változó mértékben, de döntő módon a Szovjetunió katonai-biztonsági érdekei és stratégiai szempontjai határozták meg.

Az eddig feltárt dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a Szovjetunió és a többi kelet-közép-európai ország kapcsolatrendszerében Magyarországnak nem volt kitüntetett szerepe. A háború utáni politikai és területi rendezést érintően eddig ismert egyetlen koherens szovjet dokumentum, az úgynevezett Majszkij-terv Magyarországnak viszonylag kevés figyelmet szentelt; mert geopolitikai szempontból Lengyelország és Csehszlovákia, de még a háború alatt szintén a németek oldalán harcoló Románia is sokkal fontosabb volt a szovjet vezetés számára. Mivel azonban Magyarország, mint a Szovjetunióval határos ország, a szovjet katonai-biztonsági zóna részévé vált, a szovjet vezetés alapvető érdeke volt, hogy Magyarországon olyan, a Szovjetunió iránt barátságos magatartást tanúsító kormányzat létesüljön, amelynek tagjai személy szerint is elfogadhatóak a szovjet vezetés számára.

Magyarországon a többi csatlós államtól eltérően sajátos helyzetet teremtett a Horthy-féle kiugrási kísérlet kudarca következtében létrejött „tabula rasa”, ami többek között azt eredményezte, hogy az új magyar hatalmi szervek, az ideiglenes törvényhozás és kormány a közvetlen szovjet beleszólás és ellenőrzés körülményei között jöttek létre és működtek. Az eddig ismert dokumentumok (a Majszkij-terven kívül a kommunista párt ún. Külföldi Bizottságának 1944. őszi programmegbeszélései, Sztálin instrukciói a kommunistáknak az 1944. december eleji tanácskozáson) arról tanúskodnak, hogy a szovjet vezetés – vagy stratégiai jellegű megfontolásból vagy csupán taktikai elgondolásból – a háború befejezését követő években még nem készült az ország azonnali „szovjetizálására”. A Szovjetuniónak a háborút követő első években elemi érdeke volt a háború alatt létrejött antifasiszta koalíció fenntartása, ezért a szövetségesekkel való összeütközések elkerülése érdekében Magyarország vonatkozásában is a kommunistákat is magukba foglaló,

de széles antifasiszta alapon nyugvó politikai blokk megteremtését ösztönözte és támogatta.

A Szovjetunió magyarországi politikai és gazdasági érdekeinek érvényesítéséhez nemzetközi jogi szempontból legitim eszközökkel rendelkezett. A szovjet politikai befolyást az 1945. január 20-án aláírt Fegyverszüneti Egyezmény és az 1947. szeptember 15-ig működő magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet dominanciája biztosította. A SZEB ugyanis nem csupán a fegyverszüneti egyezmény teljesítésének ellenőrzését látta el, hanem tevékenyen részt vett a magyar belpolitikai küzdelmekben. A politikai helyzet számukra kedvező formálása érdekében a szovjetek katonai-politikai jelenlétükkel támogatták a kommunistáknak politikai ellenfeleik kiszorítására irányuló törekvéseit, Vorosilov marsallnak, a SZEB elnökének pedig személy szerint is fontos szerepe volt a kommunista hatalomátvételhez vezető politikai fordulatokban.

A szovjet nyomásgyakorlás főbb mozzanatai jól nyomon követhetők az 1945 nyarán véghezvitt kormányátalakítás, s még inkább az 1945 őszi választásokat követő kormányalakítás kapcsán. Vorosilov tájékoztatása nyomán a szovjet pártvezetés Sztálin jóváhagyásával konkrét utasításokat küldött a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mindenható magyarországi elnökének a kormánynak a szovjet vezetés szájíze szerinti összetételben történő megalakítására, majd amikor kiderült, hogy a kispárt nem fogadja el a kommunisták követelését a belügyminiszteri posztra vonatkozóan, nyíltan beavatkozott a kormányalakítás folyamatába – titkos tárgyaláson győzve meg a Tildyt és Nagy Ferencet a szovjetek által sugalmazott kommunista követelés elfogadásának szükségességéről. A szovjet vezetés céljai elérése érdekében a politikai zsarolás eszközétől sem riadt vissza.

A szovjetek gazdasági pozíciószerezését az 1945. június 15-én aláírt jóvátételi egyezmény, a magyarországi német javaknak a potsdami egyezményen alapuló megszerzése, a Vörös Hadsereg itt állomásozó egységeinek eltartása segítette elő. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság gazdasági részlegének iratai alapján úgy tűnik, hogy a szovjet vezetés a háborút követő években néhány stratégiai jelentőségű magyar nyersanyag (olaj, bauxit) iránt különös érdeklődés mutatott. Makarov alezredes, a SZEB ipari csoportjának vezetője, egy 1945. augusztus 6-án kelt, Vorosilov marsall számára készített feljegyzésben gyakorlatilag felvázolta a szovjet gazdasági behatolás forgatókönyvét. Már ekkor javaslatot tett a legfontosabb iparágakban vegyes vállalatok létrehozására, az ezen cégek gazdasági ügyleteit biztosító orosz-magyar kereskedelmi bank felállítására, valamint egy olyan hosszabb távra szóló kereskedelmi egyezmény megkötésére, amelynek alapján Magyarország nyersanyag-igényének zömét az alapvető iparágakban a Szovjetunió elégítené ki.

Mint ismeretes, ennek a „forgatókönyvnek” egyik eleme már az 1945. augusztus 27-én megkötött, a kizárólagos szovjet befolyást erősítő magyar-szovjet gazdasági együttműködési egyezményrel megvalósult, 1946 folyamán pedig a legfontosabb iparágakban létrejöttek a magyar–szovjet vegyes vállalatok is. Mindezek következményeként a szovjet gazdasági behatolás megelőzte a politikai behatolást, a szovjet típusú politikai rendszer kiépítését.

A szovjet vezetőknek a Magyarországgal szembeni viszonylagos politikai „érdektelenségét” jól mutatja a magyar kommunista párthoz való viszonyuk is. Míg Csehszlovákia, Lengyelország vagy Románia kommunista vezetői közvetlenül Sztálinnal egyeztették a háború utáni politikai berendezkedésre és a majdani országhatárookra vonatkozó elképzeléseiket, a magyar kommunistákkal a szovjetek nem siettek közölni terveiket. A kommunisták mindazonáltal, a háború utáni külpolitikai irányváltás szükségességéből kiindulva, meglévő személyes összeköttetéseiket is kihasználva, kezdettől fogva törekedtek a „szovjet kapcsolatok” monopolizálására. A két ország 1945 utáni kapcsolatrendszerében a „pártvonal” ugyan továbbra is jelentős szerepet játszott, de 1947-ig a szovjet vezetők a kommunistákat leginkább csak az országról beszerzendő információk egyik, de nem kizárólagos és nem is a legfontosabb forrásaként kezelték. Ebben az időszakban a SZEB és a szovjet diplomácia magyarországi képviselői még aktív és rendszeres kapcsolatot tartottak fenn a koalíció valamennyi pártjával. A Szovjetunió jelenléte minden politikai erő számára történelmi realitás volt, s ezt a kommunisták politikai ellenfelei is felismerték: Magyarország nemzetközi pozíciójának javításához esetenként jól jöttek az MKP moszkvai szárnyának személyes kapcsolatai. (Utalhatunk itt Rákosi Mátyásnak a magyar kormánydelegáció 1946 áprilisi moszkvai útjának előkészítésében játszott szerepére vagy Gerő Ernő „békeközvetítő” tevékenységére a párizsi békekonferencián.)

Miközben a szovjet vezetés egyfelől igyekezett visszafogni a szerintük időnként túlságosan előreszaladó kommunistákat, 1946–1947 folyamán az SZK(b)P KB külpolitikával foglalkozó apparátusában több olyan feljegyzés is született, amely arról árulkodik, hogy elégedetlenek voltak a magyarországi demokratikus átalakulás menetével. 1946 márciusában Borisz Ponomarjov a *Bolsevik* című lapban megjelent írásában a kelet- és délkelet-európai országokban lezajlott demokratikus átalakulásról írva Magyarországot még szóra sem méltatta. Hasonló véleményen volt 1946 szeptemberében Mihail Szuszlov is, aki szerint „A demokratikus építés sikerei Magyarországon kevésbé jelentősek, mint a szláv államokban”. Ez az értékelés ismétlődött abban az információs jelentésben is, amelyet – a többi párthoz hasonlóan – a kommunista pártok 1947 őszi lengyelországi tanácskozása előtt az MKP-ról is elkészítettek, s amelyekben

górcső alá vették az egyes kommunista pártok által elkövetett belpolitikai hibákat, és megvizsgálták, hogy az adott ország a „népi demokratikus fejlődés” milyen szintjén áll. Az MKP politikájáról és a magyar belpolitikai helyzetről a külügyi osztály magyar referense, Korotkevicz által készített „szprávka” elismerte, hogy Magyarországon a felszabadulást követő két és fél évben jelentős demokratikus változások történtek (földreform, a bányák és erőművek államosítása, a gazdasági tervezésre történő áttérés), de szerinte a „reakciós erők” még jelentős pozíciókkal rendelkeznek a gazdaságban. Mindebből ő is arra a következtetésre jutott, hogy „a demokratizálás folyamata Magyarországon jelentősen elmarad más országoktól – Csehszlovákiától, Bulgáriától, stb.”. A szovjet vezetés képzeletbeli ranglistáján e kritériumok szerint az első helyet Jugoszlávia foglalta el, míg Magyarország az utolsó helyen állt, mert itt – a többi országtól eltérően – az államosítások terén még csak nagyon kezdeti lépések történtek. Az MKP meghívása a tanácskozásra a fentebb említett értékelés ellenére mindenképpen azt jelezte, hogy most már Magyarországot is az úgynevezett „új demokráciák” közé számították.

A Szovjetunió kelet-európai politikájában (beleértve Magyarországot is) az 1947–1948-as év tekinthető választóvonalnak. 1947-re nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyhatalmak háború utáni együttműködése tovább már nem tartható fenn, sőt elkerülhetetlen a világ két táborra szakadása. A Tájékoztató Iroda megalakulása után „szorosabbra kellett zárni a sorokat”, a szovjet vezetés számára már nem volt elfogadható az egyes országok szovjet modelltől eltérő társadalmi berendezkedése, ami a szocializmushoz vezető „nemzeti utak” egyértelmű elvetését jelentette. Ennek következtében 1947-től Magyarország is a szovjet „külső birodalom” részévé vált, és az 1940-es évek végétől itt is megkezdődött a politikai rendszer szovjet típusú átalakítása.

A Tájékoztató Iroda megalakulását követően végrehajtott politikai fordulat és a Szovjetunió Kelet-Európa politikájának „átértékelése” szükségképpen maga után vonta a kapcsolatok jellegének megváltozását is. Ettől kezdve az államközi kapcsolatokat is lényegében a kommunista pártok közötti kapcsolatokat jelentették. Sztálin haláláig a magyar–szovjet politikai kapcsolatokat lényegében Rákosi monopolizálta. A két vezető közötti személyes találkozások ugyan nem voltak túl gyakoriak, és Rákosi moszkvai utazásai alkalmával nem is mindig jutott el Sztálinhoz, de rendszeres volt a levelezés és 1949-től a táviratváltás Sztálin és Rákosi között, s ekkor épült ki a közvetlen telefonösszeköttetés is. Ebben a kapcsolatrendszerben tényleges politikai tevékenységet az egyébként is teljesen súlytalan moszkvai magyar nagykövetek és a követség munkatársai alig végeztek, a külügyminisztérium szovjet részlege is csupán „adminisztráló, fordító és postázó szerv” volt.

Az 1948–1949-től kezdődő és Sztálin haláláig terjedő időszakot a történeti irodalomban különböző elnevezésekkel illetik. Egyes vélemények szerint a Szovjetunió Magyarországot szinte gyarmataként kezelte, mások, például Borhi László szerint Magyarország lényegében a Szovjetunió „leninista kliens állama” volt, amely, szavai szerint „szolgáltatásokat teljesített a kül- és katonapolitika, valamint a gazdaság terén”. Talán Csingiz Ajtmatov meghatározása a legtalálób, aki egy a közelmúltban vele készült interjújában a Szovjetunió és a kelet-európai országok közötti viszonyt politikai hűbérességként jellemezte.

Vitathatatlan, hogy a Szovjetuniónak a nemzetközi kommunista mozgalomban játszott hegemon szerepe különleges helyzetet biztosított számára a népi demokratikus országok közötti kapcsolatrendszeren belül is. A blokkhoz tartozó államok vezetői és Sztálin között egyfajta alárendeltségi viszony jött létre, az előbbieknél hatalmuk megtartása érdekében feltétlen hűséget kellett tanúsítaniuk Sztálin iránt. S habár a Szovjetunió külpolitikájában a szovjet állami-gazdasági érdekek érvényesítése élvezett elsőbbséget, ezek politikai, katonai, titkosszolgálati és ideológiai motívumokkal is kiegészültek. Ennek következtében az ellenőrzés az egyes országokban jelen lévő szovjet képviselőknél keresztül az élet minden szférájára kiterjedt.

Az 1950-es évek elején a magyar gazdasági és társadalmi élet valamennyi területén szovjet tanácsadók dolgoztak, a gazdaság legfontosabb stratégiai ágazataiban már a 40-es évek közepe óta vegyes vállalatok működtek, s Berija ügynökei ott ültek a párt szűkebb vezetésében is. Nem volt ritka eset, hogy a Budapesten szolgálatot teljesítő diplomaták vagy szakértők „tanácsok” és „ajánlások” formájában beleavatkoztak az ország belső ügyeibe, beleszóltak a káderkérdésekbe, a fontosabb posztokra történő kinevezésekbe.

Mindazonáltal Magyarországot a szovjet vezetés vagy Sztálin még ebben az időszakban sem „kézi vezérléssel” irányította, a szovjet befolyásolás nem közvetlen, legfelső szintről érkezett utasításokkal valósult meg. A magyar vezetésnek a szovjet mintát fő vonalaiban ugyan követnie kellett, de a részletek kidolgozásában még ebben az időszakban is volt némi mozgásteret – a Rákosi és Sztálin közötti táviratváltások mindenestre ezt a vélekedést erősítik.

Sztálin halála után a szovjet vezetés külpolitikai nyitási szándékának köszönhetően Magyarország szerepe felértékelődött, diplomáciai „front-országgá” vált, hiszen annak a két országnak a szomszédja volt – Ausztriának és Jugoszláviának –, amelyekkel a Szovjetunió normalizálni akarta kapcsolatait. A két ország viszonyában érezte hatását az új szovjet vezetésnek ama törekvése is, hogy korrekciókat hajtson végre a külpolitikai irányvonalban, és változtatasson a szocialista országokkal való

kapcsolattartásnak a korábbi években kialakult rendszerén. Ez a megállapítás annak ellenére helytállóan tekinthető, hogy az 1953. július elején megalakult első Nagy Imre-kormány még a sztálini hagyományokat és módszereket követő intenzív szovjet beavatkozás eredményeképpen jött létre. S noha az intervenció semmilyen körülmények között nem fogadható el a nemzetközi kapcsolatok normális menetében, ez a szovjet beavatkozás Magyarországon mégis kedvező hatású volt, és a magyarországi válság megoldását célozta.

Bibliográfia

- Baráth Magdolna (közread.): Majszkij új világrendje 1944-ben. In: *Külpolitika*, 1996/3-4.
- Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljav és Andropov titkos jelentései.* Budapest, 2002.
- Baráth Magdolna: Pártközi kapcsolatok MKP-SZK(b)P 1943–1947. In: *Századok*, 2000/6.
- Baráth Magdolna – Feitl István: Két összefoglaló a magyar-szovjet jóvátételi tárgyalásokról (1945) In: *Fons* 2000/3.
- Békés Csaba: Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. In: *Regio*, 1992/3. 161–194.
- Borhi László: A kreml kalmárok. A magyarországi szovjet terjeszkedés gazdasági okai. In: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968.* Budapest, 2000.
- Borhi László: Birodalmi vagy forradalmi? A magyar-szovjet viszony az 1950-es évek első felében. In: Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968.* Budapest, 2000.
- Hajdu Tibor: A szovjet és a magyar vezetés kapcsolata, 1945–1953. In: *Évkönyv 1996/1997. 1956-os Intézet*, Budapest, 1997.
- Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944-1948.* Budapest, 1994.
- Murasko, G. P. – Noszkova, A. F.: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. In: *Múltunk*, 1996/2.
- Rainer M. János: Magyarország a Szovjetunió árnyékában 1944–1990. In: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* Debrecen, 2002.
- Rainer M. János: Magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948. In: *A fordulat évei 1947–1949.* Budapest, 1998.
- Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953. In: *Évkönyv 1998. 1956-os Intézet*, Budapest, 1998.
- Szűcs László: A szovjet–magyar jóvátételi egyezmény. In: *Külpolitika*, 1996/2. 93-119.
- Vida István: Orosz levéltári források az 1944 őszi moszkvai kormányalakítási tárgyalásokról, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáról és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztásáról. In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944-1945.* Szerk.: Feitl István, Budapest, 1995.
- Vida István: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány átalakítása 1945 júliusában és a szovjet diplomácia. In: *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Budapest, 1996.